

Biskup, Marian

Centralne Archiwum Zakonu Krzyżackiego w Wiedniu

Przegląd Historyczny 55/1, 78-83

1964

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

MARIAN BISKUP

Centralne Archiwum Zakonu Krzyżackiego w Wiedniu

Materiały do średniowiecznych dziejów Zakonu Krzyżackiego znajdują się przede wszystkim w dziale *Ordensbriefarchiv* w b. Archiwum Królewieckim, stanowiącym obecnie część zbiorów Staatliches Archivlager w Getyndze (NRF). Jednakże drugą, najpoważniejszą zbiornicę pokrewnych tematycznie przekazów źródłowych stanowi Centralne Archiwum Zakonu Krzyżackiego (Deutsch-Ordens-Zentralarchiv) w Wiedniu.

Archiwum krzyżackie w Wiedniu istniało już dowodnie od połowy XIV w., jednak tylko jako archiwum tzw. baliwatu austriackiego. Główne archiwum zakonne znajdowało się bowiem do 1457 r. w Malborku, a następnie w Królewcu aż do 1525 r., tj. do sekularyzacji Prus. Po tej dacie powstała konieczność utworzenia na terenie Rzeszy nowego centralnego archiwum Zakonu w oparciu o zasoby archiwalne mistrzów niemieckich, którzy przejęli także funkcje wielkich mistrzów. Jednakże główny zrąb tych dawniejszych archiwaliów mistrzów niemieckich, rezydujących do 1525 r. w Horneck nad Neckarem, uległ zniszczeniu w czasie zdobycia i spalenia tamtejszego zamku podczas powstania chłopów szwabskich. Siedzibą mistrzów niemieckich zostało następnie pobliskie Mergentheim (Wirtembergia), gdzie istotnie zaczęto od końca lat dwudziestych XVI w. tworzyć nowe, centralne archiwum zakonne. Obok niego istniały nadal archiwa poszczególnych baliwatów i komturstw Zakonu na terenie Rzeszy. Po dekrete Napoleona I z 1805 r., kasującym Zakon w krajach Związku Reńskiego, zaczęto od 1809 r. wydawać część archiwaliów z Mergentheim tym księstwom Rzeszy, które przejęły posiadłości krzyżackie (jak Bawaria, Badenia, Hesja). Część zasobów, przeniesionych do Ludwigsburgu, przekazano także do Wiednia¹, gdzie Zakon — pozostający stale pod opieką Habsburgów — nadal się utrzymał i posiadał tam rezydencję wielkiego mistrza. Tam też w 1830 r. został przesłany trzon centralnych materiałów Zakonu z Mergentheim i Sztutgartu (gdzie po 1809 r. znalazła się część centralnego archiwum).

W roku 1852 na podstawie uchwały kapituły generalnej Zakonu zostało prawnie utworzone w Wiedniu Centralne Archiwum Zakonu Krzyżackiego. Było to faktycznym usankcjonowaniem istniejącego stanu rzeczy. Uchwała ta spowodowała przede wszystkim przewiezienie dalszych materiałów z Mergentheim do Wiednia w 1859 r. przez Bedę Dudik'a, który jako pierwszy z archiwistów rozłożył naukową opiekę nad całością zasobów². Z czasem do Wiednia zwiezione zostały także materiały ze zlikwidowanych konwentów krzyżackich na Śląsku, w Tyrolu i in.

¹ K. H. Lampe, *Die Auflösung des Deutschordenshauptarchives zu Mergentheim*, „Archivalische Zeitschrift” t. LVII, 1961, s. 66.

² Por. zwłaszcza B. Dudik, *Des hohen Deutschen-Ritter-Ordens Münzsammlung in Wien*, Wien 1858.

Na znaczenie części przekazów, przechowywanych w Centralnym Archiwum Zakonu, zwróciła uwagę publikacja regestów jego dokumentów pergaminowych, dokonana w 1887 r. przez Edwarda Gastona von Pettenegga³. Właściwie uporządkowanie całości zasobów jest zaś usługą wiedeńskiego archiwisty Wincentego Schindlera, który sam w 1921 r. wydał drukiem regesty przekazów Archiwum, związanych z dziejami Wiednia⁴.

W roku 1938 po przyłączeniu Austrii nastąpiła likwidacja Zakonu, zarządzona przez władze Rzeszy. Centralne Archiwum Zakonu zostało uznane za część zasobów Haus-, Hof- und Staatsarchivs w Wiedniu, pozostało jednak nadal w swojej siedzibie. W 1947 r. zostało ono ponownie przejęte przez władze reaktywowanego Zakonu. Opiekę naukową nad nim sprawował do 1961 r. wiedeński archiwista dr Paweł Kletler, obecnie opiekuje się nim dr P. Klemens Wieser, absolwent Institut für österreichische Geschichtsforschung w Wiedniu i członek Zakonu. Archiwum mieści się nadal w dawnej siedzibie baliwatu austriackiego (a obecnie wielkiego mistrza Mariana Tumlera) przy Singerstr. 7. Obejmuje ono 10 pokoi wraz z wygodną pracownią naukową i zasobną, podręczną biblioteką, liczącą około 20 000 tomów⁵.

Z archiwaliów wiedeńskiego archiwum Zakonu korzystali uprzednio w znacznej mierze niemieccy badacze dziejów państwa zakonnego w Prusach, zwłaszcza wydawcy „Scriptores Rerum Prussicarum“ czy kodeksów dyplomatycznych. W okresie powojennym było ono odwiedzane przede wszystkim przez badaczy i wydawców zachodniemieckich (jak E. Weise, K. Forstreuter, H. Koepen czy M. Hellman), podkreślających znaczną wartość jego zasobów, nie zawsze docenianą przez dawniejszych historyków⁶.

Z nielicznych polskich badaczy z zasobów Archiwum czerpał przede wszystkim A. Prochaska, który także ogłosił drukiem kilka przekazów z połowy XIV — początków XV w.⁷, oraz J. Karwasińska⁸, marginalnie zaś tylko K. Górski i S. M. Kuczyński.

Z okazji kilkutygodniowego pobytu w Wiedniu w końcu 1962 r. miałem możliwość bliższego zaznajomienia się z obecnymi zasobami Archiwum — zwłaszcza dla dziejów Prus (szczególnie zaś okresu wojny trzy-nastoletniej) — i sądzę iż warto zaznajomić polskiego badacza z niektórymi przynajmniej jego pozycjami. Z góry zastrzec bowiem trzeba, że znakomita większość zasobów Centralnego Archiwum dotyczy dawniejszych baliwatów Zakonu, zwłaszcza znajdujących się na terenie Rzeszy,

³ E. G. v. Pettenegg, *Die Urkunden des Deutsch-Ordens-Centralarchives zu Wien* t. I, Prag—Leipzig 1887.

⁴ V. Schindler, *Regesten aus dem Centralarchiv des Deutschen Ritter-Ordens in Wien, Quellen und Darstellungen zur Geschichte der Stadt Wien* t. IX, Wien 1921.

⁵ Informacje o losach Archiwum w okresie ostatniej wojny i jego obecnej zawartości zawdzięczam uprzejmości dra P. Klemensa Wiesera, który udostępnił mi swój referat *Das Zentralarchiv des Deutschen Ordens in Wien*, „Preussensland. Mitteilungen der Historischen Kommission für ost- und westpreussische Landesforschung“ t. I, 1963, nr 1—2, s. 9—17. Składam mu za to wyrazy podziękowania, podobnie jak za udostępnienie zbiorów Archiwum.

⁶ Por. opinię E. Weisego, *Bericht über eine Archivreise nach Wien*, „Zeitschrift für Ostforschung“ t. VII, z. 3, 1958, s. 424 nn.

⁷ A. Prochaska, *Z Archiwum Zakonu Niemieckiego (w Wiedniu)*, AKH XI, Kraków 1909—13, s. 241—256.

⁸ *Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum* t. III, ed. J. Karwasińska, Varsaviae 1935, s. 224—231.

względnie tych domów zakonnych, które przetrwały do dzisiaj w Austrii czy północnych Włoszech. Najbardziej nas interesująca problematyka Prus (czy też Inflant) reprezentowana jest w stopniu znacznie skromniejszym w poszczególnych działach.

Całość zasobów Archiwum dzieli się na dwa główne działy: 1. Dokumenty (*Urkunden*) i Rękopisy (*Handschriften*) oraz 2. Akta.

Dział pierwszy, obejmujący w części pierwszej około 12 000 dokumentów i transsumptów z lat 1170—1962, był znany dotąd tylko częściowo (dla lat 1170—1809) z wspomnianej wyżej publikacji regestów E. G. von Pettenegga. W toku prac inwentaryzacyjnych, przeprowadzonych przez archiwistów Zakonu, okazało się, że publikacja ta posiada bardzo poważne braki. Obejmuje ona bowiem — w porównaniu z obecnym zasobem — tylko 1/4 istniejącego zbioru dokumentów. Poważne zastrzeżenia budzi także niedokładność i pobieżność opublikowanych regestów oraz liczne błędy, zwłaszcza chronologiczne. Dlatego publikacja ta jest dzisiaj już przestarzała i korzystanie z niej wydaje się dość zawodne. Znacznie lepsze usługi oddaje rękopiśmienne zestawienie regestów dokumentów, dokonane w okresie międzywojennym przez M. Tumlera, które w 25 tomach obejmuje całość zbioru, choć powtarza mechanicznie błędne często regesty z wydawnictwa Pettenegga. Tomy I—XI obejmują lata 1170—1530. Indeksy osób i miejscowości opracował O. v. Mitis; są one także do dyspozycji korzystających z Archiwum.

Najważniejsze z dokumentów dotyczących problematyki prusko-krzyżackiej zostały już opublikowane w różnych wydawnictwach. Dotyczy to np. traktatu brzeskiego, zawartego między Polską a Zakonem w 1435 r. (którego okazały oryginał z 203 pieczęciami strony polskiej znajduje się w osobnej oszklonej gablocie), czy bull papieskich i banicji cesarskiej z okresu wojny trzynastoletniej. Dla okresu tego ważne są (nieznane jeszcze Petteneggowi) przekazy dotyczące akcji w. mistrza Ludwika von Erlichshausen wśród niemieckiej gałęzi Zakonu w celu zdobycia środków finansowych na spłatę zaciężnych w latach 1455—1456. Interesujący jest także apel 3 elektorów Rzeszy skierowany z Norymbergi 19 grudnia 1456 r. do książąt Rzeszy o ratunek dla Zakonu w Prusach będącego nie tylko oparciem dla chrześcijaństwa, lecz także dla *gemeinen adel theutscher lande*, podobnie jak relacja przeznaczona dla księcia Zygmunta tyrolskiego i innych książąt w sprawie sprzedaży Malborka i „zdrady“ zaciężnego Ulryka Mausela (4 kwietnia 1462).

Niewątpliwie ciekawiej przedstawia się druga część tego działu, a mianowicie rękopisy, obejmujące w sumie 1017 pozycji (kodeksów) od XIII do XIX w. Są to przede wszystkim kopiariusze przywilejów poszczególnych komturstw, kroniki, statuty Zakonu i herbarze. Najważniejszą pozycję stanowi uwierzytelniony oryginał reguły Zakonu, zatwierdzony przez kapitułę generalną w Malborku w czasach w. mistrza Konrada von Erlichshausen z 1442 r. (Hs. 427d, dawn. Cod. 190). Z kronik najcenniejsze pozycje zostały wykorzystane już przez wydawców „*Scriptores Rerum Prussicarum*“, jak bardzo interesująca „*Geschichte wegen eines Bundes*“ (Hs. 363, dawn. Cod. 65, odpis z 1549 r.), czy też relacja Grzegorza Spiessa, sekretarza mistrza niemieckiego Waltera Kronberga o konflikcie Albrechta Hohenzollerna z Polską w latach 1511—1525 (Hs. 444, dawn. Cod. 107). Archiwum zawiera także później-

sze odpisy akt procesów polsko-krzyżackich z 1339 i 1422 r. (Hs. 246, dawn. Cod. 89).

Interesującą pozycję stanowi rkps 142 (dawn. Cod. 122) z pierwszej połowy XV stulecia. Znany on był już A. Prochascce, który przedrukował z niego kilka pozycji dotyczących zwłaszcza stanowiska Wiktolda wobec Zakonu i list Eryka duńskiego do Władysława Jagiełły z 1417—18 r.⁹; podobnie J. Karwasińska ogłosiła drukiem 2 listy Jagiełły i Zygmunta Luksemburskiego z 1414 r.¹⁰. Rękopis zawiera jednak dalsze interesujące materiały. Przede wszystkim wymienić należy „Conclusiones” Pawła Włodkowica i jego traktat, przedstawione na soborze w Konstancji w 1415 r. (s. 242—255); nie jest to jednak oryginalny tekst łaciński, lecz tłumaczenie niemieckie, niewątpliwie sporządzone jeszcze w Konstancji za sprawą prokuratora Zakonu — Piotra z Ornety.

Interesująco przedstawiają się materiały na s. 1—41, dotyczące dyplomatycznej akcji Zakonu i Związku Pruskiego jeszcze na początku wojny trzynastoletniej, dotąd właściwie nie uwzględniane. Wymienić zwłaszcza należy skargę Związku Pruskiego na Zakon rozesłaną w lutym—marcu 1454 r., usprawiedliwiająca zerwanie z władzą krzyżacką i poddanie się Polsce, oraz replikę Zakonu i jego gorące apele o pomoc książąt Rzeszy (zwłaszcza przemówienie mistrza niemieckiego na sejmie w Ratzbonie w kwietniu 1454 r.).

Szereg pozycji, naświetlających lepiej stosunek Związku Pruskiego do Zakonu w latach 1450—1453, zawiera rkps 133 (dawn. Cod. 160). Wymienić tu zwłaszcza należy rokowania z legatem papieskim w Prusach na przełomie 1450—1451 r. (k. 16 nn.) z ciekawym przemówieniem Jana Bażyńskiego (które nie zostało w pełni uwzględnione przez M. T o e p p e n a¹¹). Interesująco przedstawia się także szczegółowa relacja członka delegacji krzyżackiej do cesarza Fryderyka III w 1452 r. — wójta lipieńskiego Jerzego Eglofsteina, naświetlająca stanowisko otoczenia cesarskiego wobec przybyłej tam delegacji konfederacji pruskiej (k. 73v—82). Rękopis zawiera także szczegółowe skargi niektórych rycerzy pruskich na Zakon (np. Jakuba Skolimna i Mikołaja Bajerskiego — k. 89—90v), jak również skargi Nowego Miasta Torunia, wójta Eglofsteina i komtura toruńskiego Albrechta Kalba z około 1453 r. złożone w. mistrzowi (k. 101—106), a malujące w sposób bardzo wyrazisty zaognienie sytuacji, zwłaszcza w ziemi chełmińskiej. Na koniec znajdujemy spis artykułów wymierzonych przeciw stanom pruskim w wypadku zgniecenia ich ewentualnego zbrojnego oporu przez w. mistrza (k. 106—109). Artykuły te (których autentyczność dawniej była kwestionowana, podczas gdy zamieszczenie ich w powyższym kodeksie powstałym w kancelarii krzyżackiej jest dowodem ich prawdziwości) przedstawiają wyraźnie zamiary niektórych kół Zakonu, zmierzających do poważnego ograniczenia swobód i przywilejów stanów (szczególnie przez zniesienie prawa chełmińskiego); są one jednak bardziej umiarkowane od redakcji mającej pochodzić z 1457 r.

Dział drugi: Akta, dzieli się na 37 oddziałów (*Abteilungen*) zawierających m. in. akta kapituł generalnych (z lat 1480—1960), poszczególnych baliwatów, Prus, Inflant, sejmów Rzeszy i spraw militarnych (walki z Turkami na Węgrzech) oraz akta personalne poszczególnych ryce-

⁹ Por. wyżej przypis 7.

¹⁰ Por. wyżej przypis 8.

¹¹ Por. E. We i s e, op. cit., s. 426—427.

rzy od XV w.¹² Akta te znajdują się w pudłach kartonowych o rozmiarach 44×30×15 cm (razem ca 5200 pudeł). Dla szeregu oddziałów sporządzone zostały ostatnio przez P. K. Wiesera prowizoryczne inwentarze, umożliwiające ogólną orientację co do zawartości poszczególnych pudeł.

Oddział „Prusy“ nie jest obszerny i składa się z 30 pudeł, zawierających akta z lat 1229—1794 (*sic!*). Ta niezwykła rozpiętość chronologiczna tłumaczy się faktem podnoszenia przez władze Zakonu w Rzeszy po 1525 r. stałych pretensji co do zwrotu Prus przez państwo polskie oraz do Hohenzollernów brandenburskich (przeciwko przyjęciu przez nich tytułu królów pruskich w 1701 r. Zakon wyraził protest). Z góry też powiedzieć trzeba, że większość materiałów dotyczy tej własniczej działalności Zakonu po 1525 r., szczególnie żywej w ciągu XVI stulecia w czasach Albrechta Hohenzollerna. Mimo to oddział ten zawiera szereg interesujących pozycji z połowy XV i początków XVI w. Do najważniejszych zaliczyć wypada sporządzone w XVI w., czytelne odpisy materiałów z lat 1454—1456 (Kart. 409/4). Dotyczą one znowu mało znanej akcji dyplomatycznej Zakonu na sejmach Rzeszy w latach 1454—1455 i współdziałania z elektorem brandenburskim Fryderykiem, odgrywającym w tym okresie rolę krzyżackiego protektora przy zbieraniu funduszy na spłatę zaciężnych przez baliwaty Rzeszy. Szczególnie wskazać należy na przemówienie wysłannika mistrza niemieckiego na sejmie Rzeszy we Frankfurcie n. Menem w końcu września 1454 r. (k. 49—56), podkreślające rolę Prus dla utrzymania także Inflant przez Zakon oraz w sposób wyraźnie fałszywy i tendencyjny dowodzące bezpodstawności uprawnień króla polskiego do ziemi chełmińskiej i Pomorza Gdańskiego (to ostatnie Zakon miał także zdobyć mieczem jako „kraj pogański“ i nawrócić na chrześcijaństwo!).

Materiały powyższe pierwszorzędnie uzupełniają przekazy zawarte w Kart. 409/5 (dawn. Bd. 25). Pochodzą one ze zbiorów baliwatu alzackiego, który jako pozostający w połowie XV w. do dyspozycji w. mistrza odgrywał niepoślednią rolę w transakcjach finansowych i dyplomatycznych z okresu wojny trzynastoletniej. Zawierają one przede wszystkim oryginalną korespondencję mistrzów niemieckich z władzami baliwatu, ukazującą jeszcze plastyczniej bezskuteczne i wręcz dramatyczne próby zorganizowania potężnej odsieczy książąt Rzeszy i Zakonu do Prus już wiosną 1454 r. oraz wysiłek finansowy niemieckiej gałęzi Zakonu. Wśród szeregu przekazów znajduje się także relacja mistrza niemieckiego Josta von Venningen z 12 października 1454 r. o bitwie chojnickiej (rozesłana do książąt Rzeszy), a która zdaje się przynosić nowe szczegóły (k. 53). W sumie stwierdzić można, że całość powyższych materiałów ukazuje znacznie wyraźniej nieznaną dotąd stronę wojny trzynastoletniej, tj. stanowisko Rzeszy i baliwatów, zwłaszcza w początkowej, tak ważnej fazie działań militarnych.

Z pozostałych pozycji oddziału „Prusy“ na uwagę zasługuje Kart. 394/1 (dawn. Bd. III). Zawiera on przekazy z lat 1479—1526, nawiązujące do konfliktu dyplomatycznego i militarnego Zakonu z Polską. Obejmują one m. in. diariusz rokowań poselstwa w. mistrza Marcina Truchsesssa z legatem papieskim Baltazarem von Piscia oraz z poselstwem polskim i węgierskim w Ołomuńcu w maju 1479 r., przede wszystkim zaś nieznaną dotąd zupełnie rokowania w Bambergu, prowadzone przez

¹² Częściowo wykorzystał je L. Nedopil, *Deutsche Adelsproben aus dem Deutschen Ordens-Central-Archive*, Wien 1868—81.

delegatów w. mistrza Fryderyka saskiego i posłów książąt saskich oraz pertraktacje w Norymberdze z udziałem tychże posłów w. mistrza i samych książąt saskich Jerzego i Henryka (luty 1501). Dotyczą one sprawy uniezależnienia Prus, zwłaszcza w związku z dziesięciną papieską, którą Prusy Krzyżackie jako część państwa polskiego miały zapłacić (k. 14—50). Wynikiem tej akcji był m. in. list Maksymiliana I do papieża z 11 marca 1501 r., protestujący przeciw dziesięcinie z Prus dla króla polskiego i postulujący zatwierdzenie przywilejów Zakonu (k. 288—289).

Dalsze materiały dotyczą genezy sekularyzacji Prus. Należą tu obszerne akta zjazdu w Poznaniu z 1510 r. (k. 51—160), dotychczas nie wykorzystywane przez badaczy tego zagadnienia, oraz akta rokowań polsko-krzyżackich w Toruniu w 1520 r. (k. 396—464). Wskazać też należy na materiały z lat 1519—1526 dotyczące spłaty żołdu za udział przedstawicieli Rzeszy w wyprawie do Prus (tj. zasadniczo na Pomorze Gdańskie) w 1520 r. Materiały powyższe uzupełniają przekazy Kart. 398/1 (dawn. Bd. 26), ilustrujące stanowisko niektórych czynników Rzeszy wobec sprawy Prus w latach 1512—1525; są tam także instrukcje Albrechta dla poselstw do Rzeszy oraz krótkie relacje jego i Eryka von Reppichaw o hołdzie krakowskim (Brzeg, 18 kwietnia 1525 r.; k. 157—158). Całość uzupełnia obfita korespondencja różnych przedstawicieli Rzeszy z 1525 r. i następnych lat naświetlająca bezpośrednią ich reakcję w związku z sekularyzacją Prus (jak np. palatyna reńskiego Fryderyka i ks. saskiego Jerzego) oraz akcję mistrza niemieckiego przeciw Albrechtowi. Wolno przypuszczać, że materiały te uzupełnią w niejednym dotychczasowe informacje materiałów królewieckich dotyczących sekularyzacji Prus, zwłaszcza opublikowanych w wydawnictwie E. J o a c h i m a.

Dodać też należy, że Kart. 393/3 (dawn. 393, Bd. 2) zawiera odpisy traktatów polsko-krzyżackich, tj. brzeskiego 1435 r., toruńskiego 1466 r. (k. 222—242 — tekst łaciński ze strony w. mistrza, k. 245—260 — tekst niemiecki ze strony Kazimierza Jagiellończyka) oraz krakowskiego 1525 r.

Materiały znajdujące się w niewielkim oddziale „Inflanty“ (Kart. 1—21) dotyczą głównie dziejów Inflant w okresie poprzedzającym sekularyzację z 1561 r., względnie próby ich odzyskania przez Zakon głównie z drugiej połowy XVI stulecia. Jest to przede wszystkim obfita korespondencja mistrzów inflanckich, prowadzona z ich przedstawicielami w Rzeszy, względnie protokoły rokowań z carem Iwanem IV z lat 1561—1566 w sprawie uwolnienia mistrza Jana Wilhelma Fürstenberga (Kart. 422/1, omyłkowo zaliczony do działu „Preussen“). Część materiałów dotyczy także rokowań przedstawicieli niemieckiej gałęzi Zakonu ze Stefanem Batorym w sprawie odzyskania Inflant z lat 1578—1581 (Kart. 10, Bd. 15 oraz Kart. 14, Bd. 19b). Na wyróżnienie zdaje się zasługiwać także fascykuł zawierający m. in. relację o stanie zamków inflanckich z około 1560 r. (Kart. 6, Bd. 8). O ile wiadomo, materiały powyższe nie były dotąd w poważniejszej mierze wykorzystywane przez badaczy zajmujących się schyłkowym okresem Inflant krzyżackich.

Nie przeceniając bynajmniej znaczenia i wartości materiałów, zwłaszcza dotyczących dziejów Prus, w zbiorach Centralnego Archiwum Zakonu Krzyżackiego w Wiedniu, stwierdzić wypada, że zasługują one bez wątpienia na żywsze i trwalsze zainteresowanie ze strony badaczy polskich.